

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Filologiya fakul'teti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi

III bosqich "V" guruh talabasi

Rahimov SHuhratning tayyorlagan

KURS ISHI

Mavzu: Faxriya – adabiy-tanqidiy qarashlarning o'ziga xos vositasi

Bajardi: Rahimov SHuhrat

Tekshirdi: I. Burhonov

Andijon-2016

Reja:

1. Faxriya janri va uning xususiyatlari haqida.
2. Mumtoz adabiyotda faxriya janri.
3. Faxriyalarda adabiy-tanqidiy qarashlar.
4. Faxriyalarning hozirgi kundagi ahamiyati.

Faxriya (maqтанish)-shoirning o'zi erishgan ijodiy muvaffaqiyatlardan faxr-iftixor tuyg'ularni izoh qilishi. Faxriya ayrim manbalarda janr, boshqalarida esa she'riy san'at sifatida ta'riflanadi. Agar Faxriya turli janrdagi she'rlar ichida voqe bo'lishi mumkinligi e'tiborga olinsa, uni husni ibtido, husni matlab kabi ma'naviy san'atlar qatoriga qo'shish to'g'riroq bo'ladi. Faxriyani oddiygina maqtanchoqlik deb tushunmaslik kerak, zero, uning yaxshi namunalarida faxr tuyg'usi sharqona odob doirasida ifodalanadi. Odatda, shoir iftixori ustozlarga minnatdorlik hislari bilan qorishib ketadi, ulardan o'rganibgina yuksak natijalarga erishgani e'tirof etiladi. Masalan., A.Navoiyning:

Olibmen taxtu farmonimga oson

Cherik chermay Xitodin to Xuroson,—

bayti Faxriya bo'lib, u matnning bir qismi xolos: matnga bu baytga qadar shoir ustozlarini eslaydi, ularga yuksak baho beradi. Bu ham faxriya janr emas, balki san'at deb qarash to'riroq ekaniga dalolat qiladiki, she'riyatimizda o'z yutuqlaridan faxr-iftixorni ifodalash uchungina maxsus yozilgan asarni topish amrimahol. Yana bir jihati, faxriya shoirning o'z tilidan salafdari tilidan yoki boshqa shaxslar tilidan ham ifodalanishi mumkin. Masalan., Mashrabning:

Hama ayturki: Mashrab, muncha ilimni kimdin o'rganding?

Xudo lutf ayladi, man barchani Mavlodin o'rgandim,—

baytida shoirga o'zgalar tilidan baho “muncha ilimni kimdin o'rganding?” beriladi, u esa buni kamtarlik bilan “xudoning lutfi” deb izohlaydi. Bu hollarda Faxriyada shoir ijodining kamolat darajasiyu ahamiyatini ko'rsatish maqsadida o'zi bilan boshqa shoirlar orasida qiyos o'tkazadi. Tabiiyki, bunda sharqona odob me'yorlariga rioya qilish, taqqoslanayotgan shoirlarga hurmat bilan qarash, ularni kamsitmaslik bahoda holislikni saqlash talabi yanada kuchayadi.¹

1.D.Quronov va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent: “Akademnashr” 2013.

Alisher Navoiy she`riyatining o`z zamonidan hozirga qadar shuhrat taratayotgani uning mazmun va badiiyat jihatidan yuksak darajada bo`lib, nazm mulkining sohibqironi qalamiga mansubligini hamisha namoyon etadi. Bu holni Alisher Navoiyning zabardast zamondoshlari malik ul-kalom mavlono Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Sulton Husayn Boyqaro Husayniy, kichik zamondoshlaridan Zahiriddin Muhammad Bobur, Zayniddin Mahmud Vosifiy va boshqalar ham samimiyat va hurmat bilan e`tirof etganlar. Keyinchalik esa bunday e`tirofning doirasi faqat Sharq bilan chegaralanib qolmay, balki g`arb ham bunga qo`shildi. Natijada ulug` shoir va mutafakkir merosining jahoniy ahamiyatga molikligi tan olindi va olinmoqda. Shunday ekan, ham shoir, ham adabiyotshunos-tanqidchi bo`lgan Alisher Navoiyning o`zi o`z ijodi va uning ahamiyati haqida ham mulohaza yuritganmi hamda ularni qanday tushinmoq va talqin qilmoq darkor, degan savolning tug`ilishi tabiiy. Bu savolga javob topish maqsadida Alisher Navoiyning she`riy, nasriy asarlari va dostonlari nazardan o`tkazilsa, unda bu savolga ijobiy javob berish mumkin, ya`ni Alisher Navoiy so`z san`atkori sifatida o`z asarlarini yaratish bilan birga shu jarayonning o`zida unga (she`riyat va boshqa asarlariga) adabiyotshunos, adabiy tanqidchi ko`zi bilan qarab baho ham berib borgan. Bunday hol, ya`ni ijodkorning o`z ijodi haqida so`z yuritishi yoki uning ahamiyati to`g`risida mulohaza bildirishi Sharq adabiyoti tarixida, jumladan, arab, fors va turkiy adabiyotlar tarixida uchraydigan adabiy-badiiy hodisadir. Bu hodisa adabiyotshunoslikda faxriya deb ataladi. Faxriya arabcha so`z bo`lib, arab she`riyatining “janrlari”dan biridir. Unda ma`lum bir qavm, urug` yoki qabilaga mansub bo`lgan shoir o`zi mansub bo`lgan qavm, urug` yoki qabila, uning holati, tarixi, mashhur kishilari haqida, o`zining esa ana shunga daxldorligini faxr va g`urur bilan bayon etgan. Forsiy va turkiy adabiyotlarda shu nom “faxriya” bilan ataladigan she`riy janr uchramaydi. Ammo shoirning o`zi va ijodiyoti haqida faxrlanib so`z yuritishi turli janrdagi (g`azal, qit`a, masnaviy...) asarlarda bir-ikki yoki undan ko`proq baytlarda ifoda etiladi. Bunday hol Alisher Navoiygacha bo`lgan davrda

Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Atoiy, mavlono Lutfiy va boshqa shoirlar ijodiyotida ko`zga tashlanadi.

Alisher Navoiy she`riyatining turli janrida ham faxriyaning mavjudligi bu jihatdan tabiiydir, ya`ni an`ananing davom ettirishidir. Alisher Navoiy she`riyatidagi faxriyalar kuzatilar ekan shu narsa ma`lum bo`ladiki, ularda bir necha mavzulardan bahs yuritilgan. Bu mavzularni uch guruhga ajratish mumkin:

1. Mumtoz she`riyat xususiyatlari va ustozlar haqida mulohazalar.

2. O`z she`riyatining xususiyatlari.

3. Ijodining ahamiyati va o`zining she`riyatda tutgan mavqei.

Birinchi mavzudan bahs yurituvchi faxriyalarda ko`zga tashlanadigan eng muhim xususiyat shundan iboratki, Alisher Navoiy ularda mumtoz she`riyatning daholari-ustozlarini, asarlari va ijodiy uslublarini sharaflash, maqtash bilan ulardan bahramandlik tufayli o`z ijodiy iqtidori imkoniyatlaridan so`z yuritadi. Bu jarayonda Alisher Navoiyning, bir tomonidan, mumtoz adabiyot daho vakillari ijodiyoti bilan chuqur tanishganligi va ularga adabiyotshunos sifatida mo`jaz tarzda yuksak tarzda baho berganligi ko`zga tashlansa, ikkinchi tomondan esa o`zining ijodiy imkoniyati va she`riyati xususiyatlari haqidagi mulohazalari o`rtaga tashlangan. Fikrimizning isboti uchun avvalida Alisher Navoiyning g`azal janri bilan bog`liq bo`lgan mulohazalarini ko`zdan kechirish ma`qul ko`rindi. Alisher Navoiy "Favoyid ul-kibar" devoniga kiritilgan qit`alardan birida shunday yozadi:

G`azalda uch kishi tavidur ul nav`

Kim andin yaxshi yo`q nazm ehtimoli.

Biri mo`jiz bayonlig` sohiri Hind
Ki ishq ahlini o`rtar so`zu holi.
Biri Isonafaslik rindi Sheroz
Fano dayrida mastu louboli.
Biri qudsiy asarlik orifi Jom,
Ki jomi Jamdur sing`on safoli.
Navoiy nazmig`a boqsang emastur
Bu uchning holidayn har bayti xoli.
Hamono ko`zgudurkim, aks solmish

Anga uch sho`x mahvashning jamoli.²

To`gri, bu misol ko`pgina olimlar tomonidan foydalanilgan va sharhlangan. Biz esa unga mavzu taqozosiga ko`ra munosabatda bo`lib, uning haqida qisqacha so`z yuritmoqchimiz. Ma`lumki, g`azal Sharq mumtoz she`riyatining eng ko`p qo`llanadigan janrlaridan biri bo`lib, Alisher Navoiygacha bo`lgan davrda turkiy va forsiy tilli ko`pgina shoirlar bu janrda ijod qilganlar, devonlar tuzganlar. Alisher Navoiy ularni chuqur o`rganib, tahlil qilib, g`azal sohasidagi eng mashhur uch nafarni – “sohiri Hind” – Xusrav Dehlaviy, “rindi Sheroz” – Xoja Hofiz Sheroziy va “orifi Jom-Abdurahmon Jomiylarni alohida ta`kidlaydi va qit`aning birinchi baytida shunday yozadi:

G`azalda uch kishi tavidur ul nav`
Kim, andin yaxshi yo`q nazm ehtimoli.

Demak, Alisher Navoiy bu uch daho g`azallari “tavri”ni – uslubini, “andin yaxshi yo`q nazm ehtimoli”, ya`ni “mening tushinishimcha, ulardan yaxshi nazm – she`riyat yo`q”, deb biladi. Alisher Navoiyning bu xulosasi g`azal janri xususiyatlari tadrijiy takomulining bu uch daho asarlarida mujassam

2. MAT, 6-tom, 516-bet

boʻlganligini chuqur idrok etish hamdir. Buning uchun Alisher Navoiy gʻazal taraqqiyoti bosqichlari va xususiyatlarini faqat shoir sifatidagina emas, balki adabiyotshunos sifatida chuqur tahlil va talqin qilgan hamda shoir-adabiyotshunos Alisher Navoiyning aqidasi ga koʻra yuqoridagiday xulosaga kelgan. Bu qitʻaning “Favoyid ul-kibar” devoniga kiritilgani eʼtiborga olinsa, uning yozilish tarixi ham 90-yillarning ikkinchi yarmiga toʻgʻri kelsa kerak, deb oʻylash mumkin. Buni eslatishdan maqsad shuki, 1496-yilda (yaʼni “Favoyid ul-kibar” devoni tuzilayotgan davrlarda) yozilgan “Nasoyim ul-muhabbat”da Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiyga bagʻishlangan boʻlimlarda bizni qiziqtirayotgan masalaga oid fikrlarning qitʻada bayon etilgan fikrlar bilan hamohangligi diqqatga sazovordir. Jumladan, Alisher Navoiy unda Xusrav Dehlaviyning sheʼrlari haqida quyidagicha yozadi: “Anga (Xusrav Dehlaviyga) ishq va muhabbat mashrabidin choshniyi (halovat) tamom bor emish. Andoqki, soʻzlaridin zohirdurki, bagʻoyat vajdu holliq (zavqu shavqlik) ekandur. Shayx (Nizomiddin avliyo – Xusrav Dehlaviyning piri, murshidi) der ekandurki, “qiyomatda har kishi bir nima bila faxr etgay. Men bu turkning, yaʼni Xusrav (Dehlaviy)ning koʻksining kuyuki bila faxr qilgʻumdur”. Agar eʼtibor qilinsa, qitʻada Xusrav Dehlaviy – “sohiri Hind” (Hind sehrgari) haqida gapirib, “ishq ahlini oʻrtar soʻzu holi” deyilgan boʻlsa, “Nasoyim ul-muhabbat”da Shayx Nizomiddin avliyo tilidan “Xusravning koʻksining kuyuki bila faxr qilgʻumdur”ning keltirilishda umumiylik, xususan ishq-muhabbat bobidagi “kuyib-yonish”ning shoir shaxsiyatida ham, uning ijodi-sheʼriyatida ham uygʻunligi taʼkidlanadi. Bu bejiz emasdek tuyuladi. Chunki Alisher Navoiy ham ishq-muhabbat tasvirida ana shu fazilatni (“soʻzu hol” – kuyib-yonish, koʻksining kuyuki) ardoqlaydi. Bu hol, albatta, boshqa gʻazalnavis shoirlarda ham koʻzga tashlanadi. Jumladan, “Nasoyim ul-muhabbat”da Shayx Saʼdiyning “gʻazal tavigʻa... muxtareʼdur” deyish bilan bir qatorda” ishqbozlargʻa va dilafroʻxtalargʻa (yuragi kuyganlarga) va jongudozlargʻa (jon kuydiruvchilarga) filvoqeʻgʻarib haqqe (ajoyib ishni) sobit qilibdur”deb ham uqtiradi. Bas shunday ekan, Alisher Navoiy qitʻasida Xusrav Dehlaviy gʻazaliyotida ishq-muhabbat

tasviri bobidagi “so`zu holi” – kuyishyonishlariga alohida diqqat qilinishi Xusrav Dehlaviyning bu sohada Shayx Sa`diy an`analarini rivojlantirganiga ishora hamdir, deb tushinmoq mumkin. Demak, Alisher Navoiy g`azal janri taraqqiyotini nozik tarzda idrok etib, Shayx Sa`diydan Xusrav Dehlaviy ijodigacha bo`lgan jarayonda Xusrav Dehlaviy she`riyatida ishq-muhabbat mavzusini tasvirlashda ruhiy kechinmalar (kuyibyonishlar)ning nihoyatda kuchayganini alohida uqtirmoqda. Bu fikr Alisher Navoiyning umrlari oxirida yozilgan “Mahbub ul-qulub” asarlarida yana bir karra tasdiqlanadi. Jumladan: “Ishq ahlining pokbozlari va shavqu niyoz ahlining nazmtiroz va afsonapardozlari mutaqaddimindin andoqkim, nazm beshasining g`azanfari va dardu ishq otashkadasining samandari va zavqu hol vodusining pokravi Amir Xusrav Dehlaviydurkim, pok nafas va guftori, pok alfoz va maoniyliq ash`ori ishq ahlining orasida g`avg`o va vajdu hol anjumani fazosida alolo solibdur”. Muhimi shundaki, bu fikrning to`g`riligi va haqqoniyligini zamonamiz olimlari ham ma`qullaydilar. Qit`ada tilga olingan ikkinchi shoir “rindi Sheroz” – Xoja Hofiz Sheroziydir. Alisher Navoiy uni “Isonafas” sifatida ulug`laydi, ya`ni hazrati Isoning nafasleri o`lik jismlarga jon ato qilganiday, Hofiz Sheroziy ham o`z so`zi she`rlari bilan “o`lik”larga tiriklik bag`ishlaydi, ya`ni “fano dayrida mastu loubollik” bilan insonlarni o`zligini tanishga undaydi. O`zligini tanishga intilgan inson esa jaholatdan (ma`naviy o`lik holatdan) ma`rifatga (ma`naviy tiriklikka) qadam qo`yadi. qit`ada eslatilgan “orifi Jom” – Abdurahmon Jomiy she`riyati esa ana shu holni mustahkamlashga qaratilgan. Shundan so`ng keltirilgan to`rt misrada Alisher Navoiy juda nozik tarzda faxriyani ishlatib, unda yuqorida tilga olingan ustozlar uslublarining o`z she`riyatida qorishgani tufayli maydonga kelgan yangi uslub – navoiyona uslubga ishora qiladi:

Navoiy nazmig`a boqsang, emastur,
Bu uchning holidin har bayti xoli.
Hamono ko`zgudurkim, aks solmish
Anga uch sho`x mahvashning jamoli.

Bunda Alisher Navoiy o`z she`riyatini salafar an`analari nurlarini o`zida mujassam etgan ko`zguga o`xshatib, bu an`analarning nurlari ko`zguda (she`riyatida) yangicha nurlarni aks ettirgani o`z she`riyatining o`ziga xosligidan faxrlanmoqda. quyidagi faxriyalarda ham bu masalaga ishora qilish ko`zga tashlanadi:

Demangiz bulbul Navoiyni samandardekki, bor
Nazmi ichra sho`layi Jomiyu so`zi Xusraviy.

Yoki:

Ey Navoiy, senu Xusrav bila Jomiy tavri
San`atu rangni qo`y, so`zda kerak dard ila so`z.

Ikkinchi misolda shoir yana bir muhim masalaga diqqatni qaratadi, ya`ni she`riyatda “san`atu rang” – ortiqcha oro-toro – turli san`atlarni ishlatish asosiy masala emas, balki uning mazmuni-ma`nosi insonlar qalbiga kirib boruvchi, ular qalbining “dardu so`zi”ni ifoda etuvchi bo`lmog`i kerakligi haqidagi nazariy fikr mo``jaz tarzda bayon etilgan. Bu juda muhim masala bo`lib, Alisher Navoiy she`riyati ko`zdan kechirilsa, unda ana shu aqidaga to`la amal qilinganligi natijasida shoir she`riyatining o`quvchi ko`nglining to`ridan joy olganligi sabablari oydinlashadi. Chunki Alisher Navoiyning “dardu so`zi” uning she`riyatida shunchalik joziba bilan ifoda etilganki, bu joziba she`riyatning sehri sabablaridan biridir. Ko`rinadiki, faxriyada ustozlar an`analaridan bahramandlik asosida yangilik yaratish masalasi hamda she`riyatning asosini mazmun – ma`no tashkil etishi, “san`atu rang” esa ma`no – mazmuni yanada go`zal ifodalashga xizmat qilishi zarurligi to`g`risidagi nazariy qarashlar ham ifoda etilgan. Bu masala quyidagi qit`ada yanada yorqinroq ifodalangan:

Nazmim ichra g`arib ma`nilar,
G`urabo xaylidin nishonadurur.
Anda har bayt necha ma`ni bila,
Bayt emaskim,g`arib xonadurur.

Alisher Navoiyning shu qit`a uchun yozgan sarlavhasidagi sharh qit`adagi ayrim so`z – iboralarni qaysi ma`noda ishlatilganligini tushinmoq uchun nihoyatda muhim bo`lganidan uni keltirish lozim ko`rildi: “Nazminin baytlarin g`arib ma`nilari bila g`aribxona debtur, ya`ni dor ush-shifo (shifoxona)ki, mujibi shifo bo`lg`ay”. Demak, Alisher Navoiyning nazmi – she`riyati, bir tomondan, “dardu so`z” ifodachisi bo`lsa, ikkinchi tomondan esa insonlarning ko`ngil dardlariga shifo bag`ishlaguvchi, davo berguvchi shifoxona hamdir. Bu bilan Alisher Navoiy o`zini insonlarni ruhiy jihatdan tarbiyalovchi, davolovchi tabib tarzida, she`rlarining esa davobaxsh doru sifatida talqin qilmoqda. Shunisi diqqatga sazovorki, Alisher Navoiy faxriyalarida she`riyatining “ahli dard”, “ishq ahli”, “ahli junun”ga (ishq – muhabbat bobida) qanchalik foydali bo`lsa, bu she`rlar, o`z navbatida “ahli xirad” (donishmandlar), “nazm ahli” (shoirilar), “mutriblar”, “shoh”lar uchun ham shunchalik zavq bag`ishlaguvchi ekanidan mamnuniyat bilan faxrlanib so`z yuritadi. Jumladan:

1. To tuzdi Navoiy oyati ishq,

Ishq ahli aro navo bo`lubtur

2. Ishq ta`limin Navoiydin olurlar ahli dard,

O`yla dars ahlig`a mundog` donishomo`ze kerak.

3. Ne ajab ahli xirad xushdil Navoiy nazmidin,

Javhariy topqonda, tong yo`q, yaxshi gavhar topsa hazz.

4. Oncha faryod etti mutriblar Navoiy nazmidin

Kim Utorid she`ridin charx uzra Nohid etmagay

5. Navoiy nazmig`a solsa quloq shah, ne ajabkim bor,

Aning har lafzida shohona la`l durri maknundek.

6. Debturki: “Navoiy so`zining bandasidurmen”.

Bu lutf ila ul shahda zarofat bo`lur ermish.

Bu faxriyalardan ma`lum bo`ladiki, Alisher Navoiy o`z she`riyati jamiyatning barcha toifalari tomonidan xushdillik bilan kutib olinganini eslatish va, tabiiy ki, bu bilan faxrlanish bilan chegaralanib qolmay, balki o`zini “ishq ta`limi”ning “donishomo`zi”-ishqdan ta`lim beruvchi ustoz deb ham haqli ravishda faxrlanadi. Alisher Navoiyning bu gaplari “shoirona mubolag`a” deguvchilar ham bo`lar. Darhaqiqat, bular “shoirona mubolag`a”lardir. Ammo aslini olganda, bu “shoirona mubolag`a”-faxriyalar masalaning mohiyatini haqqoniy tushinishga, ya`ni shoir Alisher Navoiyning adabiyotshunos Alisher Navoiy tomonidan haqqoniy baholanganini namoyish etadi. Chunki uning zamondoshlari, jumladan G`iyosiddin Xondamir, Zayniddin Mahmud Vosifiylar o`z asarlarida Alisher Navoiyning bu sohadagi xizmatlari haqida yuksak baho berganlar. Chunonchi mavlono Xondamir “Makorim ul-axloq”da shunday yozadi: “Hazrati sultonning yaqin do`sti (Alisher Navoiyning)... mahorati...shunday darajada ediki, agar ilgari o`tmish shoirlar uning muborak zamonida bo`lsalar edi, so`zlash daftarini yig`ishtirib qo`yib, dunyo tevaragidan uning fazilat uyining ostonasiga qarab yugurar edilar”. Bunday e`tiroflar ustoz Abdurahmon Jomiy, do`sti, Xuroson sahibqironi Sulton Husayn Boyqarolar tomonidan bildirilgani ham ma`lum. Alisher Navoiy bularning ko`pisidan xabardor edi. Jumladan, “Navodir ush-shabob” devonidagi quyidagi misralar fikrimizni tasdiqlashga xizmat qila oladi:

Navoiy istadi behush o`zinki, ahli xirad
Falakning o`lmadi bu ishda mahrami rozi.
Anga bu baski jahon mulki oldi so`z birla
Chekib sipohi maoni-dami fusunsozi.
Bu vajah birlaki Sohibqiron debon laqabin.
Atadi Xusravi Sohibqiron Abulg`ozi.

Yoki:

Dedim: “Nazm ahlining sarxayli kim bo`lg`ay?”

Dedi hotif:

“Navoiy bo`lg`ay ulkim, Sen tilaydursen, agar bo`lg`ay”.

Ko`rinadiki, Alisher Navoiyning faxriyalarida bayon etilgan “shoirona mubolag`a”lar zamondoshlarining uning she`riyati va asarlari, umuman olganda badiiy merosi haqida bildirilgan haqqoniy baholarning shoir – Alisher Navoiy tomonidan umumlashtirilgan tarzda ifodasidir. Shuning uchun uning faxriyalarini adabiy-estetik qarashlar mujassami sifatida sharhlash mumkin. Alisher Navoiy faxriyalarida o`z asarlari, jumladan she`riyatining ijtimoiy toifalarga zavq bag`ishlaguchigina bo`lib qolmay, balki uning “navo”lari tabiat qushlarining eng xushnavosi bo`lmish bulbullarga ham ilhom bag`ishlaguchi ekanidan so`z yuritadi. Bu ham “shoirona mubolag`a”, ammo chiroyli va kishini hayratda qoldiruvchi mubolag`adir. Jumladan:

1. Bulbullar olur nolani ta`lim, agar etsa,
Bog` ichra Navoiy o`z-o`zi birla tarannum.
2. Navo ming aylasa bulbul Navoiy ortuq emish
Ki munglar o`ldi adadsiz mungung navosida.

3. Yuzung bog`ida bulbuldur Navoiy

Navo qilsa, aning ovoqidur bu.

4. Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo

Bulbuli yo`q erkanin shohi suxandoning`a ayt.

Alisher Navoiy faxriyalarining ba`zilarida she`rlari shoirning tinimsiz mehnati tufayli “xuni jigari”-jigari qoni va “ko`z yoshlari” bilan yozilganligi jihatidan “ranginu ravon” bo`lganligi ham tilga olinadi:

Navoiy nazmi ranginu ravon ersa, ajab ermas

Ki maxlut o`ldi ko`z yoshi bila xuni jigari anda.

Demakki, she`riyatda “dardu so`z”ning jigari qoni (rangin) va ko`z yoshlari (ravon) bilan yozilganidan ular o`quvchi qalbini to`lqinlantiradi quvonch bag`ishlaydi, yig`latadi, kuldiradi, g`azabni qo`zg`atadi, mehru muhabbat va shafqatni oshiradi. Faxriyada bildirilgan bunday qarashlar faqat Alisher Navoiyning o`zigagina taalluqli bo`lmay, balki she`riyat bilan shug`ullanuvchi ijod ahliga ham daxldordir. quyidagi faxriyada ham ana shu mavzu davom ettirilib, ularda she`riyatining “jon shirasi” bilan yozilganligi, “shakarguftor la`l” – yorning shirin so`zlaguvchi la`l-lablari shoir qalbida chuqur o`rnashib qolgani tufayli Alisher Navoiy she`rlari “shirin rangin” bo`lganligi aytiladi:

1. Kilkida Navoiyning jon shirasi muzmardur.

Har nayda qachon bo`lg`ay bu nav` shakar paydo.

2. Gar Navoiyning so`zi shirinu rangindur ne tong,

Kim erur ko`nglida doim ul shakarguftor la`l.

Ana shunday ijodiy mehnat natijasi bo`lmish she`riyatining go`zalligidan faxrlangan shoir quyidagicha yozishda tamoman haqlidir:

Navoiy, bu husni kaloming bila,
Emas hojat ehsonu tahsin Senga.

Shunday qilib, ulug` shoir va mutafakkir Alisher Navoiy g`azal mulkininggina emas, balki she`riyat mulkining sohibqironi sifatida o`zining ko`pqirrali va barkamol asarlari, jumladan she`riyati bilan o`zbek ba Sharq mumtoz adabiyoti xazinasini nodir badiiyat durdonalari bilan boyitdi. Shuning uchun XV asrdan so`ng fa`oliyat ko`rsatgan o`zbek, ozarboyjon, turk, turkman, tatar, qozoq va boshqa turkiy adabiyotlarning yetuk namoyandalari hamda forsiygo`ylar ham Alisher Navoiyni ustoz deb e`zozlab, uning ijodiy an`analarini davom ettirib keldilar va hozir ham bu jarayon davom etmoqda. Alisher Navoiyning o`zlari yozganlaridek:

Ey Navoiy, qilg`ali tab` ahli jinsi she`r nazm
Nazming o`ldi barchasig`a qofiya, balkim radif.

Bu esa nazm mulkining Sohibqironi Nizomiddin Amir Alisher Navoiyning abadiyatidan dalolatdir.

Alisher Navoiy faxriyalarida she'riyatining “ahli dard”, “ishq ahli”, “ahli junun”ga (ishq – muhabbat bobida) qanchalik foydali bo'lsa, bu she'rlar, o'z navbatida “ahli xirad” (donishmandlar), “nazm ahli” (shoirilar), “mutriblar”, “shoh”lar uchun ham shunchalik zavq bag'ishlaguvchi ekanidan mamnuniyat bilan faxrlanib so'z yuritadi. Jumladan:

1. To tuzdi Navoiy oyati ishq,

Ishq ahli aro navo bo'lubtur

(MAT, 1-tom, 141-bet).

2. Ishq ta'limin Navoiydin olurlar ahli dard,

O'yla dars ahlig'a mundog' donishomo'ze kerak.

(MAT,3-tom, 269-bet).

3. Ne ajab ahli xirad xushdil Navoiy nazmidin,

Javhariy topqonda, tong yo'q, yaxshi gavhar topsa hazz.

(MAT, 5-tom, 207-bet).

4. Oncha faryod etti mutriblar Navoiy nazmidin

Kim Utorid she'ridin charx uzra Nohid etmagay

(MAT, 4-tom, 455-bet).

5. Navoiy nazmig'a solsa quloq shah, ne ajabkim bor,

Aning har lafzida shohona la'l durri maknundek.

(MAT, 3-tom, 272-bet)

6. Debturki: “Navoiy so'zining bandasidurmen”.

Bu lutf ila ul shahda zarofat bo'lur ermish.

(MAT, 5-tom, 184-bet).

Bu faxriyalardan ma'lum bo'ladiki, Alisher Navoiy o'z she'riyati jamiyatning barcha toifalari tomonidan xushdillik bilan kutib olinganini eslatish va, tabiiy ki, bu bilan

faxrlanish bilan chegaralanib qolmay, balki o'zini “ishq ta’limi”ning “donishomo'zi”-ishqdan ta’lim beruvchi ustoz deb ham haqli ravishda faxrlanadi. Alisher Navoiyning bu gaplari “shoirona mubolag'a” deguvchilar ham bo'lar. Darhaqiqat, bular “shoirona mubolag'a”lardir. Ammo aslini olganda, bu “shoirona mubolag'a”-faxriyalar masalaning mohiyatini haqqoniy tushinishga, ya’ni shoir Alisher Navoiyning adabiyotshunos Alisher Navoiy tomonidan haqqoniy baholanganini namoyish etadi. Chunki uning zamondoshlari, jumladan G'iyosiddin Xondamir, Zayniddin Mahmud Vosifiylar o'z asarlarida Alisher Navoiyning bu sohadagi xizmatlari haqida yuksak baho berganlar. Chunonchi mavlono Xondamir “Makorim ul-axloq”da shunday yozadi: “Hazrati sultonning yaqin do'sti (Alisher Navoiyning)... mahorati...shunday darajada ediki, agar ilgari o'tmish shoirlar uning muborak zamonida bo'lsalar edi, so'zlash daftarini yig'ishtirib qo'yib, dunyo tevaragidan uning fazilat uyining ostonasiga qarab yugurar edilar” (Xondamir. Makorim ul-axloq, 44-bet). Bunday e'tiroflar ustoz Abdurahmon Jomiy, do'sti, Xuroson sohibqironi Sulton Husayn Boyqarolar tomonidan bildirilgani ham ma'lum. Alisher Navoiy bularning ko'pisidan xabardor edi. Jumladan, “Navodir ush-shabob” devonidagi quyidagi misralar fikrimizni tasdiqlashga xizmat qila oladi:

Navoiy istadi behush o'zinki, ahli xirad
Falakning o'lmadi bu ishda mahrami rozi.
Anga bu baski jahon mulki oldi so'z birla
Chekib sipohi maoni-dami fusunsozi.
Bu vajah birlaki Sohibqiron debon laqabin.
Atadi Xusravi Sohibqiron Abulg'ozu.

(MAT, 4-tom, 469-bet)

Yoki:

Dedim: “Nazm ahlining sarxayli kim bo'lg'ay?”

Dedi hotif:

“Navoiy bo'lg'ay ulkim, Sen tilaydursen, agar bo'lg'ay”.

(MAT, 4-tom, 443-bet).

Ko'rinadiki, Alisher Navoiyning faxriyalarida bayon etilgan “shoirona mubolag'a”lar zamondoshlarining uning she'riyati va asarlari, umuman olganda badiiy merosi haqida bildirilgan haqqoniy baholarning shoir – Alisher Navoiy tomonidan umumlashtirilgan tarzda ifodasidir. Shuning uchun uning faxriyalarini adabiy-estetik qarashlar mujassami sifatida sharhlash mumkin.

Alisher Navoiy faxriyalarida o'z asarlari, jumladan she'riyatining ijtimoiy toifalarga zavq bag'ishlaguchigina bo'lib qolmay, balki uning “navo”lari tabiat qushlarining eng xushnavosi bo'lmish bulbullarga ham ilhom bag'ishlaguchi ekanidan so'z yuritadi. Bu ham “shoirona mubolag'a”, ammo chiroyli va kishini hayratda qoldiruvchi mubolag'adir. Jumladan:

1. Bulbullar olur nolani ta'lim, agar etsa,

Bog' ichra Navoiy o'z-o'zi birla tarannum.

(MAT, 4-tom, 318-bet).

2. Navo ming aylasa bulbul Navoiy ortuq emish

Ki munglar o'ldi adadsiz mungung navosida.

(MAT, 4-tom, 404-bet)

3. Yuzung bog'ida bulbuldur Navoiy

Navo qilsa, aning ovozidir bu.

(MAT, 4-tom, 378-bet).

4. Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo

Bulbuli yo'q erkanin shohi suxandonimg'a ayt.

(MAT, 4-tom, 67-bet).

Alisher Navoiy faxriyalarining ba'zilarida she'rlari shoirning tinimsiz mehnati tufayli "xuni jigari"-jigari qoni va "ko'z yoshlari" bilan yozilganligi jihatidan "ranginu ravon" bo'lganligi ham tilga olinadi:

Navoiy nazmi ranginu ravon ersa, ajab ermas
Ki maxlut o'ldi ko'z yoshi bila xuni jigari anda.

(MAT, 4-tom, 23-bet).

Demakki, she'riyatda "dardu so'z"ning jigari qoni (rangin) va ko'z yoshlari (ravon) bilan yozilganidan ular o'quvchi qalbini to'lqinlantiradi quvonch bag'ishlaydi, yig'latadi, kuldiradi, g'azabni qo'zg'atadi, mehru muhabbat va shafqatni oshiradi. Faxriyada bildirilgan bunday qarashlar faqat Alisher Navoiyning o'zigagina taalluqli bo'lmay, balki she'riyat bilan shug'ullanuvchi ijod ahliga ham daxldordir. Quyidagi faxriyada ham ana shu mavzu davom ettirilib, ularda she'riyatining "jon shirasi" bilan yozilganligi, "shakarguftor la'l" – yorning shirin so'zlaguvchi la'l-lablari shoir qalbida chuqur o'rnashib qolgani tufayli Alisher Navoiy she'rlari "shiriny rangin" bo'lganligi aytiladi:

1. Kilkida Navoiyning jon shirasi muzmardur.

Har nayda qachon bo'lg'ay bu nav' shakar paydo.

(MAT, 5-tom, 30-bet).

2. Gar Navoiyning so'zi shirinu rangindur ne tong,

Kim erur ko'nglida doim ul shakarguftor la'l.

(MAT, 4-tom, 270-bet).

Ana shunday ijodiy mehnat natijasi bo'lmish she'riyatining go'zalligidan faxrlangan shoir quyidagicha yozishda tamoman haqlidir:

Navoiy, bu husni kaloming bila,
Emas hojat ehsonu tahsin Senga.

(MAT, 6-tom, 18-bet).

Shunday qilib, ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy g'azal mulkingina emas, balki she'riyat mulkinging sohibqironi sifatida o'zining ko'pqirrali va barkamol asarlari, jumladan she'riyati bilan o'zbek ba Sharq mumtoz adabiyoti xazinasini nodir badiiyat durdonalari bilan boyitdi. Shuning uchun XV asrdan so'ng fa'oliyat ko'rsatgan o'zbek, ozarboyjon, turk, turkman, tatar, qozoq va boshqa turkiy adabiyotlarning yetuk namoyandalari hamda forsiygo'ylar ham Alisher Navoiyni ustoz deb e'zozlab, uning ijodiy an'analarini davom ettirib keldilar va hozir ham bu jarayon davom etmoqda. Alisher Navoiyning o'zlari yozganlaridek:

Ey Navoiy, qilg'ali tab' ahli jinsi she'r nazm

Nazming o'ldi barchasig'a qofiya, balkim radif.

Bu esa nazm mulkinging Sohibqironi Nizomiddin Amir Alisher Navoiyning abadiyatidan dalolatdir.